

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

БАХУРИНСЬКА О. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правової
політики та кримінального права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 343.223:343.34

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.20>

**«СПЕЦІАЛЬНА» ОСУДНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ОЗНАК СУБ'ЄКТА
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ БЕЗПЕКИ ВИРОБНИЦТВА**

У статті аналізується кримінально-правовий зміст поняття «спеціальна осудність» у контексті тлумачення ознак спеціальних суб'єктів кримінальних правопорушень проти безпеки виробництва, передбачених розділом Х Особливої частини Кримінального кодексу України. «Спеціальна» осудність розглядається як здатність особи до адекватної розумної поведінки в умовах нервово-психічних перевантажень; здатність особи усвідомлювати характер і значення своїх дій і керувати ними пов'язується не лише з медичними ознаками, а й з іншими соціальними обставинами з урахуванням додаткових професійних чи службових обов'язків. Звертається увага на дискусійний характер концепції «спеціальної» осудності й критику її положень українськими й зарубіжними науковцями. На підтримку критики наголошується, що для формулювання специфічних критеріїв осудності (неосудності) для осіб, що працюють у різних сферах виробництва в складних техногенних умовах і можуть приймати помилкові професійні рішення, немає достатніх підстав. Питання про відповідальність таких осіб за кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва повинно розв'язуватися на основі загальних положень кримінального права про осудність і вину. Підкреслюється, що нездатність особи розуміти значення свого діяння внаслідок тимчасового розладу психічної діяльності, викликаного нервово-психічними перевантаженнями в екстремальних ситуаціях, охоплюється критерієм неосудності в її традиційному значенні згідно зі ст. 19 Кримінального кодексу України. Коли зазначені перевантаження не викликали стану неосудності, питання про кримінальну відповідальність повинно розв'язуватися в межах суб'єктивної сторони кримінального правопорушення на підставі наявності чи відсутності суб'єктивного критерію кримінально протиправної недбалості – чи могла особа передбачити настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння. Додатково аргументовано, що концепція «спеціальної» осудності є неприйнятною, оскільки пропонує непритягнення особи до кримінальної відповідальності за спричинення суспільно небезпечних наслідків на підставі презумпції її «спеціальної неосудності» без урахування суб'єктивного критерію кримінально протиправної недбалості. Додатково аналізуються положення законодавства України у сфері охорони праці про обов'язковість професійного добору за психофізіологічними властивостями працівника за допомогою психофізіологічної експертизи. Звертається увага на посилення відповідаль-

ності службових осіб, зобов'язаних здійснювати такий добір і забезпечувати дотримання вимог безпеки виробництва.

Ключові слова: спеціальна осудність, неосудність, суб'єкт кримінального правопорушення, ознаки, кримінально протиправна недбалість, безпека виробництва.

Bakhurynska O. O. “Special” sanity in the context of the features of a subject of criminal offences against safety of production

The article analyzes criminal-legal content of the concept “special sanity” in the context of interpretation of features of special subjects of criminal offences against safety of production stipulated by Section X of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. “Special” sanity is considered as capacity of the person to adequate, reasonable behaviour under the conditions of neuropsychic overload; the person’s ability to understand the character and meaning of his/her actions and to control them is related not only to medical features, but also to other social circumstances, taking into account additional professional or official duties. Attention is drawn to a disputable character of the concept of “special” sanity and to criticism of its provisions by Ukrainian and foreign scholars. In support of the criticism, it is emphasized that there are no sufficient grounds for formulation of specific criteria of sanity (insanity) for persons working in different areas of production under difficult technogenic conditions and can take erroneous professional decisions. The issue of liability of such persons for criminal offences committed against production safety should be resolved based on the general provisions of criminal law on sanity and guilt. It is underlined that inability of the person to understand the meaning of his / her action due to a temporary disorder of mental activity provoked by neuropsychic overload in extreme situations, is included in the criterion of insanity in the traditional meaning according to article 19 of the Criminal Code of Ukraine. When the specified overload did not lead to the state of insanity, the issue of criminal responsibility should be resolved within the subjective aspect of a criminal offence on the basis on presence or absence of a subjective criterion of criminal unlawful negligence – whether the person could foresee the occurrence of socially dangerous consequences of his/her action. Additional argumentation of the idea that the concept of “special” sanity is unacceptable, as it suggests that the person should not be brought to the criminal responsibility for causing socially dangerous harm on the basis of presumption of his / her “special insanity”, without taking into account the subjective criterion of criminally unlawful negligence, is provided. Moreover, provisions of Ukrainian legislation in the field of labour safety on mandatory professional selection by psychophysiological characteristics of the employee with use of psychophysiological examination are analyzed. Attention is drawn to enhancement of responsibility of officials who are obliged to carry out such selection and to ensure observance of production safety requirements.

Key words: special sanity, insanity, criminal offender, features, criminally unlawful negligence, production safety.

Вступ. За змістом статей розділу X Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України суб'єкти таких кримінальних правопорушень визначаються як спеціальні:

1) службові особи підприємств, установ, організацій; громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності (ст. 271);

2) особи, зобов'язані дотримуватися правил безпеки на виробництві (на роботах із підвищеною небезпекою вибухової, хімічної, радіаційної безпеки тощо); такими особами можуть бути службові особи, громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності, а також інші працівники відповідних підприємств та організацій (ст. ст. 272–275).

І, як відомо, таке законодавче рішення в процесі правозастосування вимагає встановлення як загальних, так і спеціальних ознак суб'єкта зазначених кримінально протиправних діянь.

Зважаючи на результати досліджень проблем суб'єкта кримінального правопорушення, визначення змісту його загальних ознак переважно здійснюється за усталеними підходами. Однак специфіка окремих видів кримінально протиправних діянь, зокрема й проти безпеки виробництва, відкриває простір для дискусії щодо особливостей не тільки спеціальних, а й загальних ознак суб'єкта кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 271–275 КК України.

Серед проблем, пов'язаних із тлумаченням загальних ознак спеціального суб'єкта кримінальних правопорушень проти безпеки виробництва (як і інших видів суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із використанням техніки), які дискутуються в наукових джерелах, можна назвати насамперед проблему так званої «спеціальної» осудності суб'єкта.

Автори багатьох наукових праць під час вивчення ознак суб'єкта кримінального правопорушення наголошують, що загальнотеоретичні проблеми осудності й неосудності в юридичній літературі досить розроблені, а зміст осудності суб'єкта того чи іншого виду кримінально протиправних діянь не має специфіки й не потребує спеціального аналізу.

Однак ряд досліджень свідчить про те, що проблема осудності спеціального суб'єкта кримінального правопорушення багатоаспектна, окремі її аспекти повністю не досліджені, і питання про «спеціальну» чи «професійну (службову)» осудність дискусійне в українській і зарубіжній кримінально-правовій доктрині. Зокрема, зазначається, що осудність спеціального суб'єкта повинна визначатися на основі не лише тих вольових та інтелектуальних критеріїв, з якими потрібно підходити до оцінювання осудності будь-якої особи, а й з урахуванням додаткових ознак, що визначають можливість такої особи усвідомлювати характер своєї поведінки з урахуванням покладених на неї додаткових (професійних, службових тощо) обов'язків.

На проблему «спеціальної» («професійної») осудності у своїх працях звертали увагу В.І. Борисов, Л.П. Брич, В.М. Бурдін, Н.О. Гуторова, Е.М. Зінченко, Р.Л. Максимович, В.А. Мисливий, В.О. Навроцький, Н.А. Орловська, О.О. Пашенко, Л.І. Шеховцова, П.С. Дагель, І.І. Карпець, Ю.С. Коткова, О.В. Курсаєв, Р.І. Міхєєв та інші вчені.

Одним із засновників концепції «спеціальної» осудності став радянський криміналіст М.С. Грінберг, що ґрунтовно досліджував особливості осудності «операторів технічних систем» у так званих «технічних» кримінальних правопорушеннях. Серед науковців є як прибічники цієї концепції, так і її критики й принципи противники. Окрім того, в межах дискусії пропонується розширити можливості використання категорії «спеціальна» осудність і для встановлення ознак суб'єкта кримінальних правопорушень у сфері господарської, службової діяльності тощо.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблеми «спеціальної» осудності спеціальних суб'єктів кримінальних правопорушень проти безпеки виробництва, з'ясування сутності й кримінально-правового значення цієї категорії.

Результати дослідження. По суті, концепція «спеціальної осудності» була започаткована для вирішення питання про осудність, вину й межі кримінальної відповідальності осіб, професія або діяльність яких пов'язана з необхідністю витримувати в техногенному середовищі значні психоемоційні й нервові навантаження, приймати в цих умовах відповідальні рішення, часто – в обмежені терміни.

Основний зміст концепції випливає із широкого розуміння підстав здатності особи усвідомлювати характер і значення своїх дій і керувати ними, коли така здатність пов'язується не лише з медичними, але й з іншими, в тому числі соціальними, обставинами – віком, рівнем психофізичного розвитку, освіти тощо. Зокрема, наголошується, що здатність людини усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними може бути втрачена не лише через психічне захворювання, але й унаслідок неповного розвитку волі й свідомості, екстремального стану зовнішнього середовища й таких вад рецепторних, моторних та інших психофі-

зичних властивостей людини, які, не роблячи її неосудною в кримінально-правовому сенсі, виключають її адекватну поведінку в певних умовах [1, с. 357]. Таким чином, запропоновано розглядати інші, відмінні від «традиційних» фактори як причини виникнення стану «спеціальної» неосудності певних категорій суб'єктів.

М.С. Грінберг аргументує свою позицію тим, що зміна факторів середовища, його ускладнення шляхом включення до нього екстремальних процесів може бути неадекватною зміні внутрішніх ресурсів особи, її психофізичних властивостей, і тому не виключається можливість невідповідності останніх вимогам, що ставляться перед людьми в техногенних умовах. Тому біля «пультів керування» технічними системами може опинитися особа, осудна в традиційному розумінні, але не здатна прийняти правильне рішення в складній виробничій ситуації. Це спонукає виділяти загальну – здатність до адекватної поведінки у звичайних умовах – і спеціальну осудність – те ж саме в умовах нервово-психічних перевантажень [2, с. 28].

Проблема «спеціальної осудності» не поставала б, якби йшлося про загальну здатність людини до адекватної поведінки з тією ж її здатністю в техногенному середовищі, якби параметри сучасної техніки не перевищували можливості будь-якої людини або ж кожному повідомляли б про здатність до адекватної поведінки в техногенному середовищі [3, с. 124].

У своїх дослідженнях М.С. Грінберг ставить питання: чи коректним є поняття «спеціальної осудності» й виділення її із загальної осудності? Чи не суперечить вона інтересам громадської безпеки в техногенному середовищі, яке ставить підвищені вимоги до численних параметрів особистості «людини біля пульта»? На його думку, це важливо, оскільки тут йдеться про:

- 1) підтримання режиму безпеки у сфері застосування сучасної техніки;
- 2) усунення із цієї сфери тих осіб, чий психофізичні чи інші можливості не відповідають чи мало відповідають її параметрам;
- 3) способи правильного й надійного встановлення цих можливостей;
- 4) виключення на базі «спеціальної» осудності об'єктивного інкримінування у справах про «технічні злочини»;
- 5) відповідальність осіб, покликаних контролювати допуск до управління технікою придатного персоналу, за нездійснення чи неналежне здійснення такого контролю;
- 6) використання із цією метою поняття «спеціальної» осудності [3, с. 124].

Очевидно, що перебування людини при виконанні професійних функцій у складних (часто екстремальних) виробничих умовах, які можуть загрожувати суспільно небезпечними наслідками, може ставити жорсткіші вимоги до її психофізичних властивостей. І тому поставлені М.С. Грінбергом питання видаються закономірними: можливо, дійсно окремі поведінські реакції людини в техногенних ситуаціях не вкладаються в традиційне поняття осудності, через що виникає потреба розширення меж вивчення ознак суб'єкта кримінального правопорушення шляхом включення до них категорії «спеціальної» осудності.

Багато науковців, яких зацікавила проблема «спеціальної» осудності, критикують її, наголошуючи, що вона має бути вирішена з позицій загальних положень інститутів осудності й вини.

Підтримуючи критику концепції «спеціальної» осудності, В.І. Борисов слушно зауважує, що для конструювання «особливих» критеріїв осудності (неосудності) під осіб, що працюють операторами технічних систем, немає достатніх теоретичних і практичних підстав. Професійна непридатність чи невідповідність особи до роботи оператора, як можливі негативні якості оператора або тимчасові психічні стани (розгубленість суб'єкта, який опинився в екстремальній ситуації, нервово-психічні перевантаження), котрі зумовили прийняття ним помилкового рішення, далеко не рівнозначні змісту соціально-юридичної сутності правових категорій «осудність» і «неосудність», їхньому функціональному призначенню в кримінальному праві [4, с. 108].

До аналогічних висновків доходять і дослідники можливості визнання «спеціальної» осудності стосовно службових осіб як спеціальних суб'єктів кримінальних правопорушень

у сфері службової діяльності. Р.Л. Максимович, відкидаючи таку можливість щодо цієї категорії діянь, зауважує, що їх вчиняють насамперед із використанням розумових здібностей людини, її професійної підготовки й компетентності [5, с. 96].

В аспекті особливостей осудності службових осіб ученими ставиться питання про можливі стани обмеженої осудності суб'єкта за наявності певних психічних станів (фрустрація, емоційне збудження, стрес тощо), що в кожному конкретному випадку потребує обґрунтування нездатності особи повною мірою усвідомлювати й (або) керувати своїми діями. Однак переоцінку службовою особою своїх можливостей, недостатність знань, умій або навичок не можна вважати розладами психіки й, відповідно, підставою для визнання особи обмежено осудною [6, с. 184–185].

Таким чином, урахуовуючи зміст формули неосудності (обмеженої осудності), не варто надавати однакове юридичне значення причинам психічної нестабільності, не пов'язаним із психічним захворюванням чи іншим хворобливим станом психіки. На думку О.В. Зайцева, унаслідок різної природи й ступеня впливу на людину психічні розлади, на відміну від психофізіологічних порушень, можуть не тільки суттєво обмежити інтелектуально-вольові здатності особи під час вчинення кримінального правопорушення (за обмеженої осудності), а й позбавити її такої здатності в разі досягнення ступеню тяжкого розладу (за неосудності) [7, с. 142].

Особа втрачає здатність усвідомлювати значення свого діяння та (або) керувати ним не через екстремальні обставини чи власні психофізіологічні особливості як такі, а внаслідок того, що нервово-психічні перевантаження в складних виробничих умовах у поєднанні з такими її психофізіологічними особливостями можуть викликати стан тимчасового розладу психічної діяльності, який за змістом ст. 19 КК України охоплюється критеріями неосудності в її традиційному значенні. У випадку ж, коли зазначені перевантаження не викликали стану неосудності, питання про кримінальну відповідальність повинно вирішуватися в межах суб'єктивної сторони кримінального правопорушення на підставі наявності чи відсутності суб'єктивного критерію кримінально протиправної недбалості – чи могла особа передбачити настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння.

Якщо особа, яка безпосередньо здійснює певного виду роботи, чи така, яка повинна забезпечити безпеку праці під час їх виконання, перебуває в певних виробничих умовах, які не дозволяють їй належно оцінити ситуацію, коли вона не може передбачити настання таких наслідків навіть з концентрацією всіх своїх психофізіологічних можливостей, відбувається казус, тобто відповідальність виключається через відсутність вини, а не ознак суб'єкта кримінального правопорушення. Тому доречний висновок, що замінювати суб'єктивний критерій необережності «спеціальною» осудністю, а казус – «спеціальною» неосудністю ні теоретично, ні практично необґрунтовано.

Визнання здатності особи до подолання нервово-психічних перевантажень в екстремальних техногенних ситуаціях як її осудності очевидно зумовлює висновок про те, що така здатність презюмується самим фактом здійснення особою тієї чи іншої діяльності, для якої встановлені відповідні вимоги й стандарти безпеки. Визнання особи «спеціально» неосудною, не здатної адекватно оцінити стресову ситуацію та прийняти правильне рішення в складних виробничих умовах, і непритягнення її на цій підставі до кримінальної відповідальності за спричинену шкоду без урахування можливості передбачення настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння порушує принцип суб'єктивного інкримінування.

І в такому аспекті неприпустимою є підміна правових понять осудності й неосудності професійною придатністю чи професійною непридатністю спеціальних суб'єктів певних категорій кримінальних правопорушень, на що цілком справедливо звертає увагу Р.І. Міхеєв [8, с. 42]. Тому особи, які не відповідають психофізіологічним вимогам, що ставляться до таких спеціальних суб'єктів, не повинні допускатися до виконання професійних функцій у виробничій сфері, насамперед до здійснення діяльності у виробничих умовах підвищеної небезпеки.

Тут беззаперечно важлива роль професійного добору персоналу й установа психологічних характеристик працівників.

Ч. 3 ст. 5 Закону України про охорону праці [9] передбачає, що працівнику не може пропонуватися робота, яка за медичним висновком протипоказана йому за станом здоров'я. До виконання робіт підвищеної небезпеки й тих, що потребують професійного добору, допускаються особи за наявності висновку психофізіологічної експертизи.

Згідно з п. 4.53 ДСТУ 2293: 2014 «Охорона праці. Терміни та визначення основних понять» професійний добір визначається як сукупність заходів, призначеність яких – добирати осіб для виконання, без ушкодження їхнього здоров'я, певного виду трудової діяльності за їхніми професійними знаннями, анатомо-фізіологічними, психофізіологічними й психологічними особливостями й віком [10].

Професійний добір за психофізіологічними показниками має на меті зниження рівня аварійності й травматизму на виробництві й здійснюється, серед іншого, за допомогою медичних оглядів працівників, складовою частиною яких є психофізіологічна експертиза. Це комплекс заходів, спрямованих на проведення одного з видів професійного добору й подальшого супроводження працівника за його професійно важливими психофізіологічними якостями (п. 4.65 ДСТУ 2293: 2014). Запровадження такого інституту, як психофізіологічна експертиза, зумовлюється необхідністю забезпечення безпеки праці, професійної надійності працівників, збереження їх здоров'я та життя.

Висновки. Аналіз доктринальних підходів вітчизняних і зарубіжних криміналістів щодо проблеми так званої «спеціальної» осудності суб'єктів кримінальних правопорушень проти безпеки виробництва й інших діянь, пов'язаних із застосуванням техніки, дає підстави для висновку про те, що важливість відповідності психофізіологічних властивостей працівника вимогам професійної діяльності в певних виробничих сферах і необхідність їх урахування під час вирішення питання про його кримінальну відповідальність (за наявності підстав) не повинні змінювати юридичну природу категорій «осудність / неосудність» і впливати на розуміння їх сутності в кримінальному праві. Нездатність особи усвідомлювати характер своїх дій і керувати ними внаслідок психічних розладів, викликаних нервово-психічними перевантаженнями в екстремальних виробничих умовах, треба розглядати як неосудність у традиційному значенні в межах критеріїв, установлених у ч. 2 ст. 19 КК України.

Концептуальна ідея «спеціальної» осудності визнається неприйнятною, оскільки пропонує, по суті, непритягнення особи до кримінальної відповідальності за спричинення суспільно небезпечних наслідків на підставі презумпції її «спеціальної» неосудності без урахування суб'єктивного критерію кримінально протиправної недбалості. Однак проблеми, порушені прибічниками цієї концепції, спонукають до загострення уваги на питаннях професійного добору працівників і посиленні відповідальності (у тому числі й кримінальної) службових осіб, зобов'язаних його здійснювати й забезпечувати дотримання вимог безпеки праці й безпеки виробництва.

Список використаних джерел:

1. Курсаев А.В. Уголовно-правовая оценка «специальной вменяемости». *Вестник Тамбовского университета. Сер. Гуманитарные науки. Право.* 2009. Вып. 10. С. 356–361.
2. Гринберг М.С. Преступления против общественной безопасности в сфере взаимодействия человека и техники : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Свердловск, 1973. 34 с.
3. Гринберг М.С. Еще раз о проблеме специальной вменяемости. *Вестник Омского университета.* 2006. № 2. С. 124–126.
4. Борисов В.И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины : дисс ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 ; Укр. юрид. академия. Харьков, 1992. 399 с.
5. Максимович Р.Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. 304 с.

6. Громко В.Я. Загальні ознаки службової особи як спеціального суб'єкта злочину за кримінальним правом України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Сер. Право.* 2015. Вип. 11. С. 181–188.

7. Зайцев О.В. Обмежена осудність : перспективи вдосконалення законодавчої регламентації. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка.* 2020. Вип. 4 (92). С. 140–152.

8. Михеев Р.И. Уголовная ответственность лиц с психофизиологическими особенностями и психогенетическими аномалиями : учебное пособие. Хабаровск, 1989. 96 с.

9. Про охорону праці : Закон України від 14 жовтня 1992 р. № 2694-ХІІ / *Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text> (дата звернення: 17.07.2021).

10. ДСТУ 2293: 2014. Охорона праці. Терміни та визначення основних понять. Видання офіційне. Київ : Мінекономрозвитку України, 2015. 18 с. (Національний стандарт України). URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/2-9773-ohorona_praci._terminy.pdf (дата звернення: 17.07.2021).

